

कलादर्शन

नृत्य व नाट्यकला दर्शन हे जणू ५ वे वैदिक शास्त्रच वाटावे, किंवा ठरावे; धार्मिक लिखाण व महाकाव्य यांच्यावरील कथांवर आधारित नृत्य-नाट्याचे कार्यक्रम होत. त्यांतून सद्गुण, संपत्ती, आनंद, अध्यात्मिक स्वातंत्र्य या गुणांचेच दर्शन होत असे.

भारतीय लोकांना नृत्यकलेबद्दल खूपच प्रेम आहे. 'नाट्यशास्त्र' (Science of Dance) 'अभिनय दर्पण' (Mirror of Gesture) ही संस्कृतमधील दोन माहितीपर पुस्तके, साधारणपणे १७०० ते २२०० वर्षे जुनी असावीत.

रागिणीदेवींच्या म्हणण्याप्रमाणे, जुन्या पुस्तकांतून शिकविले जाणारे नृत्य व कला हे मनुष्य व परमेश्वर यांची एकात्मता दाखविणारे होते. म्हणजेच मनुष्याच्या मनाचे सौंदर्य व त्याची देवाशी असणारी जवळीक साधणारे होते. या कला ही योगायोगाची गोष्ट नसून ती काळजीने हेतूपूर्वक शिकवलेली गोष्ट होती. प्रत्येक मुद्रा ही चेहेऱ्यावरच्या प्रत्येक भावाला (emotion) जोडणारी होती. भारतीय नृत्यात शास्त्रीय नृत्याचे ८ प्रकार आहेत. पुष्कळसे प्रकार पुराणांतील गोष्टींबद्दल वर्णनात्मक आहेत. हे शास्त्रीय नृत्याचे आठ प्रकार जे आहेत त्यांना भारतातील 'National Academy of Music, Dance & Drama' या संस्थेने उf किंवा मुख्य स्थान दिलेले आहे. त्यामध्ये पुढील मुख्य ८ प्रकार येतात. - 'भरतनाट्यम्' - तामिळनाडू राज्य, 'कथक' - उत्तरप्रदेश, 'कथकली व मोहिनीअट्टम्' - केरळ, 'कुचीपुडी' - आंध्रप्रदेश, 'यक्षगान' - कर्नाटक, 'मणिपुरी' - मणिपुर, 'ओडिसी' - ओरिसा, 'सत्रियाँ' - आसाम, हे होत.

वरील प्रसिद्ध नृत्यप्रकारांव्यतिरिक्त प्रत्येक राज्याचे किंवा प्रांताचे काही गटनृत्य (समूहनृत्य) प्रकार आहेत. व तेही वर्षानुवर्षे रूढलेले असून ते स्वच्छंदपणे वापरले जातात. काही गटनृत्य (समूहनृत्य) प्रकार (Folk Dances) म्हणजे - 'भांगडा'-पंजाब, 'बिहू' - आसाम, 'झेलिंग' - नागालँड, 'छाऊ' - झारखंड, 'कुवालिस' 'बिरहास', 'चारकुला' 'घुमर' - राजस्थान, 'दांडियाँ' व 'गरबा' - गुजरात, 'कोलाहम' - आंध्रप्रदेश, 'लावणी' व 'कोळीनृत्य' - महाराष्ट्र, 'देखणी' - गोवा, 'काराकट्टम्', 'ओलियाट्टम्', 'मायिलाट्टम्' - तामिळनाडू.

सध्याच्या नवीन सुधारणांनुसार शहरी भागांत काही आंतरदेशीय नृत्यप्रकारही स्विकारले गेले. उदा - केरळमधील स्त्रिश्चन लोकांनी तयार केलेला बायबलमधील गोष्टी सांगणारा शास्त्रीय नृत्यप्रकार होय.

नाटक व नाट्यशास्त्र मुख्य विषय - भारतीय नाटके (नाट्यशास्त्र)

भारतातील (नाट्यगृहे) नाट्यशाळा व नाटके यांना खूप मोठा जुना इतिहास आहे - अगदी त्यातील नाच व गाण्यासकट, कालिदासाची 'शाकुंतल' व 'मेघदूत' ही जुन्या काळातील

नाटके भासाच्या नाट्यशास्त्राला अनुसरतात. जगातील नाट्यशास्त्राची सगळ्यात जुनी २००० वर्षांची परंपरा असलेला नाट्यप्रकार म्हणजे केरळचे 'कुटियाट्टम' (हा नाट्यप्रकार) होय. नाट्यशास्त्राचे सर्व नियम हा प्रकार पाळतो (अनुसरतो). नाट्याचार्य 'मणीमाधव चक्रयार' यांना नाट्यशास्त्राची लुप्त होत चाललेली जुनी परंपरा पुनर्जिवीत करण्याचे श्रेय जाते. त्यांनी कालीदासाच्या - 'अभिज्ञानशाकुंतलम्', 'विक्रमोर्वशीय', 'मालविकाग्नीमित्रम्', भासाच्या - 'स्वप्नवासवदत्ता' - 'पंचराज' हर्षचि - 'नागनंदा' यांचे पुनः प्रयोग करायला सुरवात केली.

संगीत - भारतीय संगीत

भारतीय संस्कृतीचा संगीत हा अविभाज्य भाग आहे. नाट्यशास्त्राच्या २००० वर्षांपूर्वीच्या संस्कृत लिखाणात संगीतवाद्यांचे वर्गीकरण करण्याचे ५ प्रकार सांगितले आहेत. ही वर्गीकरणाची पद्धत संगीतवाद्यांचे कंपनाप्रमाणे ४ गट तयार करते. - तार पडता, झांजा (तालवाद्य), आणि हवा - यावरून हे गट तयार होतात. Reis Flora यांच्या मते ही पद्धत पाश्चात्यांच्या अवयवअभ्यासाच्या पद्धतीशी मिळतीजुळती आहे. (Western theory of organology) पुराणवरतू संशोधकांना ३००० वर्षांपूर्वीच्या काळजीपूर्वक आकार दिलेल्या २० Key असलेल्या अतिशय गुळगुळीत व बेसॉल्ट खड्यापासून बनविलेल्या लिथोकोनचा शोध ओरिसात लागला.

भारतीय संगीताचे अतिशय जुने व जपलेले उदाहरण म्हणजे सामवेदातले (१००० BC) वेगवेगळे सूर. यज्ञाच्या वेळी ह्या वेदिक ऋचा अजूनही गायल्या जातात. हे पूर्वीचे भारतीय मंत्रोच्चार आहेत, ही सुरांची स्वरांत बांधलेली एकप्रकारची रचना आहे. उतरत्या क्रमाने त्यांची नावे पुढीलप्रमाणे - कृष्ट (Krusht), प्रथम, द्वितीया, तृतीया, चतुर्थ, मद्र (Mandra) आणि अतिस्वर (Atiswar) हे सर्व Flute या वाद्याशी जुळणारे आहे. Flute म्हणजे पावा हे वाद्य ठराविक फिक्वेन्सी (सुरांमधील अंतर) असणारे आहे. सामवेद व इतर हिंदू वाङ्मय ह्यांचा भारतीय पुरातन शास्त्रीय संगीताच्या पद्धतीवर मोठाच प्रभाव आहे. सध्या हे संगीत दोन वेगळ्या पद्धतीतून ओळखले जाते - 'कारनॉटिक' व 'हिंदुस्थानी संगीत' (ह्या त्या दोन शैली आहेत.) ह्या दोन्ही शैली (पद्धती) सुरांवर आधारित आहेत त्याला 'राग' म्हणतात, आणि ते राग विशिष्ट सुरांमध्ये व विशिष्ट वेळी आळविले जातात. हीच सुर-तालांची तत्वे 'नाट्यशास्त्र' (200 B.C.) आणि 'दत्तिलम्' (300 AD) यात अवलंबिली आहेत.

चालू काळातील संगीतात धर्म, शास्त्रीय संगीत, (समूहनृत्य) गटनृत्य आणि पॉप म्युझिक या सगळ्यांची विविधता दिसते. सध्याच्या काळातील भारतीय संगीतात ठळकपणे 'सिनेसंगीत' व 'भारतीय पॉप' संगीत दाखल झाले आहे. सिनेसंगीतात खूप वैविध्यपूर्णता आहे.

यात जास्त करून भारतीय सिनेमासाठी (चित्रपटांसाठी) लिहिलेली गाणी येतात. मुख्यत्वेकरून हिंदी सिनेसृष्टीसाठी लिहिलेल्या गाण्यांपैकीच ७० टक्के गाण्यांना मागणी असते. (७० टक्के सिनेमांतील गाणी विकली जातात.) हल्ली इंडीपॉप संगीत हा फार आवडता प्रकार झाला आहे. ह्या संगीतात भारतीय पारंपारिक संगीत व नवीन संगीत ह्यांची मिसळ असते. (आहे.) तसेच पारंपारिक संगीत, मुघल संगीत व पाश्चिमात्य संगीत अशीही मिसळ आहे किंवा असते.

दृश्यकला

जातक कथा - अजिंठा लेणी

अजंठा, वेरूळ, वाघ व सित्तनावसल ह्या लेण्यातील रंगीत चित्रे व देवळातील रंगीत चित्रे माणसाचे निसर्गप्रेम दाखवितात. फार पूर्वी मध्ययुगीन भारतातील प्रसिद्धकला - (Arts) या हिंदू, बौद्ध व जैन यांच्या आहेत - कलेचा वारसा यांचा आहे. अतिशय रंगित कलाप्रकार म्हणजे रांगोळी. रांगोळी भारतांत - जास्त करून दक्षिण भारतात घरापुढे व पायऱ्यांवर (आणि देवासमोरही) काढली जाते. मध्ययुगीन भारतात 'राजा रविवर्मा' हा खूप प्रसिद्ध चित्रकारांतील एक होऊन गेला.

मधुबनी रंगकाम (Madhubani Painting) म्हैसुरी रंगकाम, राजपुत रंगकला, तंजावर रंगकला, मुघल रंगकला ह्या भारतीय कलेच्या काही खास पद्धती (styles) आहेत. तसेच नंदलाल बोस एस्. एच. रझा, गीता वदोरा, जेमिनी रॉय, बी. व्यंकप्पा, हे काही आधुनिक रंगकर्मी आहेत. अगदी सध्याच्या काळातील कलाकार म्हणजे अतुल दीडिया, बोरा कृष्णमाचारी, देव ज्योती रे शिबू नातिसन हे होत. ह्यांची कला म्हणजे 'जागतिक कला' आणि पुरातन भारतीय कला यांचे एकत्रीकरण आहे. ह्या नवोदित कलाकारांना जगात प्रसिद्धी मिळालेली आहे. 'जहांगिर कला दालन', मुंबई म्हैसूरचा राजवाडा येथे उत्तम भारतीय पेंटिंगमधील काही चित्रे लावलेली आहेत.

मूर्तीकला - शिल्पकला

भारतातील मूर्तीकला - शिल्पकला

भारतातील पुरातन अशा सिंधू-संस्कृतीच्या काळातील दगड व पितळ ह्यापासून तयार केलेली शिल्पे पहिल्यांदा सापडली आहेत. जसजसे हिंदू, बौद्ध व जैन धर्म विकसित होत गेले. तसतशी देवळातील कोरीव कामे व पितळी धातूवरील कोरीव कामे जास्त व्हायला लागली. वेरूळसारखे भव्य काम हे दगड विटांचे बांधकाम नसून कठीण खडकांतून केलेले कोरीव - (खोदीव काम) काम आहे. अशा अनेक वास्तू तयार झाल्या.

उत्तरपश्चिमेकडचे शिल्पकाम, स्फटिकमय खडक व चिकणमाती व गिलावा वापरून, अतिशय भक्कम अशा स्वरूपाचे व भारतीय व ग्रीम-रोमन शैली एकत्र करून केलेले होते. त्याच काळात मथुरेतील शिल्पकाम गुलाबी वालुकामय दगडात केले गेले. गुप्ता काळात (4th to 6th centuries) शिल्पकाम अत्युच्च श्रेणीत पोहोचले. मूर्तीतील बारकावेसुद्धा सुबकपणे दाखविले जात असत. वरील शिल्पकलेच्या शैलीमध्ये, भारतातील इतर ठिकाणच्या शिल्पकलेचा मिलाप झाला. व पुरातन भारतीय शिल्पकला हळूहळू विकसित होत गेली. त्यामुळे बौद्ध व हिंदू शिल्पकलेचा प्रसार दक्षिण-पूर्व-आशिया, मध्य व पूर्व आशिया इथे झाला.

स्थापत्यशास्त्र किंवा वास्तुशास्त्र

'वास्तुशास्त्राचा (अग्रगण्य) अद्वितीय) नमुना' ठरलेला 'आग्रा' येथील ताजमहाल हा भारतीय मुस्लीम स्थापत्यशास्त्राचे सुंदर उदाहरण आहे. जगातल्या सात आश्चर्यांत त्याची गणना होते - केली जाते. भारतीय वास्तुशास्त्राने मोठ्या प्रमाणांत स्थळ-काळ-वेळेप्रमाणे नवनवीन कल्पनांना आपल्यांत सामावून घेतले. त्याचा परिणाम (परिपाक) म्हणजे हळूहळू बदलत जाणारी अनेक वास्तुशास्त्रीय उत्पादने झाली तरीही पुरातन संस्कृतीचे सातत्य त्यात दिसून येते. सिंधु संस्कृतीत सापडलेली जुन्या काळातील उत्पादने (२६०० ते १९०० B.C.) किंवा वस्तू नियोजनबद्ध घरे व शहरे दर्शवितात. ह्या नियोजनांत धर्म व राजे यांचा सहभाग नसावा. (लुडबुड नसावी) मौर्य व गुप्त साम्राज्यांच्या काळात व नंतर त्यांच्या वारसांच्या काळात अनेक वास्तुस्थापत्यकारांनी मोठीमोठी बौद्ध वास्तुशास्त्रीय संकुले, अजंठा-वेरूळ सारखी लेणी व सांचोस्तूप यासारख्या वास्तू बांधल्या. (वास्तूंची निर्मिती केली) त्यानंतर त्या काळात दक्षिण भारतात अनेक हिंदू मंदिरे उभारली गेली. बेलूरचे - चेन्नकेशव मंदिर, हाळेबिडूचे - होयसलेश्वर मंदिर, सोमनाथपुरचे - केशव मंदिर, तंजावरचे बृहदीश्वर मंदिर - जे 'राजराजा चोला' ने बांधल. कोणार्कचे सूर्यमंदिर, श्रीरंगमचे - रंगनाथस्वामी मंदिर होय. तसेच भट्टीप्रोलूचा - बुद्धसूप, बोरोबुदूर व इतर बुद्धमंदिरे व हिंदू मंदिरे, भारतीय वास्तुशास्त्राचा मोठा प्रभाव दक्षिण-पूर्व आशियाच्या वास्तुशास्त्रावर होता हे दाखवितात. त्यावेळच्या वास्तुरचना पारंपारिक भारतीय धार्मिक वास्तूंशी साम्य असणाऱ्या शैलीतच झाल्या.

भारतीय वास्तुशास्त्राची पारंपारिक पद्धत म्हणजे फगशुईचे भारतीय रूप होय. ह्यात नगररचना वास्तुशास्त्र, कार्याभ्यास या सर्व गोष्टींवर त्याचा प्रभाव आहे. वास्तुशास्त्र व फगशुई ह्यात जास्त पुरातन कोण हे सांगणे कठीन असले तरी दोन्हीत बऱ्याच गोष्टीत साम्य आहे. सर्वसाधारणपणे जगात फगशुई पद्धत वापरली जाते. वैचारिकदृष्ट्या ह्या दोन्हीत साम्य असले - घरांमधून प्राणशक्ती किंवा उर्जेच्या स्रोताला सुसुत्रता आणणे (Also called life force or प्राण

in Sanskrit and Chi/Ki in Chinese Japanese) तरी काही बाबतीत फरक आहे. तो मुख्यत्वेकरून - अगदी बरोबर दिशा सांगणे, जेथे वेगवेगळ्या वस्तू, गोष्टी कुठे ठेवायच्या, खोल्या बांधायच्या (ठराविक दिशेला तोंड करून) वगैरे इत्यादी.

पश्चिमेकडून आलेल्या मुस्लीमांच्या प्रभावामुळे भारतीय वास्तुशास्त्राने नवीन धर्मातील पद्धतींना आपलेसे केले. फतेपुर सिक्री, ताजमहाल, गोलघुमट, कुतुबमिनार, दिल्लीचा लाल किल्ला ही ह्या युगाची निर्मिती होय. बांधकामाची ही पद्धत हे भारताचे प्रतिक (symbol) झाले. वसाहतवादी ब्रिटीश जेव्हा भारतात आले त्यावेळी 'इंडो-सॅरॉसेटॅनिक' त्यात युरोपियन - ग्रीक पद्धतीची सरमिसळ झाली. 'द व्हिक्टोरिया मेमोरियल' आणि 'छत्रपती शिवाजी टर्मिनस' ही त्याची लक्षणीय उदाहरणे आहेत.

बौद्ध धर्माच्या प्रसारामुळे भारतीय वास्तुशास्त्राचा प्रभाव पूर्व व दक्षिण पूर्व आशियावर पडला. भारतीय वास्तुशास्त्राची जी वैशिष्ट्ये ठरली ती म्हणजे, मंदिराचा घुमट (स्तूप) शिखर, मंदिराचा स्तंभ, (दीपस्तंभ) आणि मंदिराचा दरवाजा. हे इतके प्रसिद्ध झाले की ते एशियन संस्कृतीचे चिन्ह मानले गेले. - किंवा प्रसिद्ध झाले.

समकालीन भारतीय वास्तुशास्त्र हे जास्त विश्वबंधुतापूर्ण किंवा विशाल दृष्टीकोन असलेले आहे. मुंबईच्या नरिमन पॉईंट येथील इमारतींवर वैशिष्ट्यपूर्ण सजावट आहे. तिला 'Art Deco' म्हणतात. (ह्यामध्ये पारंपारिक हस्तकलेतील चित्रे यंत्रयुगीन सामग्री व दृश्य चित्रे वापरून सजावट केलेली असते) अलिकडच्या काळातील 'लोटस टेंपल' आणि 'चंदीगड' सारखी नव्याने विकसित झालेली किंवा केलेली शहरे ही विशेष उल्लेखनीय आहेत.